

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟ ΣΥΜΠΟΣΙΟ

ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΠΡΑΓΜΑΤΙΚΟΤΗΤΑ
ΚΑΙ
ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗ ΠΕΖΟΓΡΑΦΙΑ
(1945-1995)

7 ΚΑΙ 8 ΑΠΡΙΛΙΟΥ 1995

ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ
ΚΑΙ ΓΕΝΙΚΗΣ ΠΑΙΔΕΙΑΣ

(ΙΔΡΥΤΗΣ: ΣΧΟΛΗ ΜΩΡΑΪΤΗ)

ΒΕΝΕΤΙΑ ΑΠΟΣΤΟΛΙΔΟΥ

ΛΑΪΚΗ ΜΝΗΜΗ
ΚΑΙ ΔΟΜΗ ΤΗΣ ΑΙΣΘΗΣΗΣ ΣΤΗΝ
ΠΕΖΟΓΡΑΦΙΑ ΓΙΑ ΤΟΝ ΕΜΦΥΛΙΟ:
ΑΠΟ ΤΗΝ ΚΑΓΚΕΛΟΠΟΡΤΑ
ΣΤΗΝ ΚΑΤΑΠΑΤΗΣΗ

Το θέμα του συμποσίου, όπως είναι διατυπωμένο, μοιάζει να δηλώνει πως το άγνωστο στοιχείο είναι η νεοελληνική πεζογραφία ενώ το γνωστό είναι η ιστορική πραγματικότητα. Εκτός του γεγονότος ότι η συγκεκριμένη ιστορική περίοδος είναι εν πολλοίς ανεξερεύνητη από την ιστοριογραφία και δεν έχει ακόμη ενσωματωθεί στον κορμό των νεοελληνικών ιστορικών μελετών, η ίδια η έννοια της «ιστορικής πραγματικότητας» είναι προβληματική. Δεν μπορούμε να αντιλαμβανόμαστε πλέον την ιστορική πραγματικότητα ως σειρά γεγονότων ή, στην καλύτερη περίπτωση, ως ένα πολύπλευρο στερεό σώμα που θα το γνωρίσουμε όταν προσεγγίσουμε όλες τις πλευρές του. Το τι γνωρίζουμε για την πραγματικότητα εξαρτάται από το γενικότερο πλαίσιο σκέψης μέσα από το οποίο την προσεγγίζουμε και μέσα στο οποίο τοποθετούμε τις γνώσεις μας γι' αυτήν. Η λογοτεχνία, από την άλλη πλευρά, δεν είναι εξωτερικό στοιχείο σε σχέση με την πραγματικότητα, αλλά συστατικό της μέρους. Επομένως, δεν μπορούμε

να γνωρίσουμε μια εποχή αρκετά, παρά μόνον στο βαθμό που μελετούμε και τη λογοτεχνία της. Το θέμα άρα του συμποσίου, όπως το αντιλαμβάνομαι, δεν δηλώνει ενδιαφέρον μόνο για τη λογοτεχνία (όπως αφήνει να φανεί η σύνθεση των συμμετεχόντων), αλλά και για την ίδια την ιστορική πραγματικότητα. Οποιοδήποτε λοιπόν από τα δύο σκέλη του θέματος κι αν επιθυμούμε να γνωρίσουμε περισσότερο, μόνο μέσα από τη σχέση τους μπορούμε να ελπίζουμε ότι θα το κατορθώσουμε.

Τις παραπάνω διευκρινήσεις θεωρώ ιδιαίτερος απαραίτητες προκειμένου να προσεγγίσουμε την πεζογραφία που αναφέρεται στον Εμφύλιο. Γιατί εδώ έχουμε μια ιστορική πραγματικότητα εξαιρετικής διαφιλονικούμενης, που απωθείται στο περιθώριο της Ιστορίας. Πολλοί έχουν μιλήσει για ένα πέπλο σιωπής που καλύπτει την ιστορική αυτή εμπειρία. Οι μελέτες που έχουμε για τον Εμφύλιο, σχεδόν στο σύνολό τους εκπονήθηκαν από ξένους ή από Έλληνες στο πλαίσιο ξένων ακαδημαϊκών θεσμών, γεγονός που αποδεικνύει τις θεσμικές αλλά και συναισθηματικές εμπλοκές των Ελλήνων ερευνητών. Ωστόσο, ακόμη και όσοι δεν ζήσαμε τον ίδιο τον πόλεμο, μεγαλώσαμε στη σκιά του και ξέρουμε καλά ότι αποτελεί ένα από τα σπουδαιότερα κομμάτια της λαϊκής μνήμης. Οι παλαιότεροι κριτικοί της λογοτεχνίας ήλπιζαν πως κάποτε θα ανθίσει η αντικειμενική ιστοριογραφία γι' αυτά τα γεγονότα, ούτως ώστε να ευκολυνθούν οι πεζογράφοι στη συγγραφή και οι κριτικοί στη σύγκριση της ιστορικής και της λογοτεχνικής πραγματικότητας.¹ Σήμερα ξέρουμε πια, πως οι μελέτες που θα γίνουν στο μέλλον δεν πρόκειται να αναδείξουν καμιά αντικειμενική Ιστορία. Εκείνο που μπορούμε να ελπίζουμε είναι να αντικαταστήσουμε την

ψευδαίσθηση της αντικειμενικότητας με την ποικιλία της διυποκειμενικότητας. Το πρόσφατο βιβλίο του Mark Mazower, *Στην Ελλάδα του Χίτλερ. Η εμπειρία της Κατοχής* (μτφρ. Κ. Κουρεμένος, εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1994) είναι ενδεικτικό των νέων ιστοριογραφικών τάσεων: η ποικιλία των πηγών του και το αφηγηματικό του ύφος αναδεικνύουν μια πραγματικότητα, η οποία, παρόλη την αντιφατικότητά της, μας δίνει την αίσθηση της βιωμένης εμπειρίας. Η πεζογραφία από την άλλη, έχει πολλές δυνατότητες να συμβάλει στην εξερεύνηση της διυποκειμενικότητας και στη μετάδοση της αίσθησης της βιωμένης εμπειρίας, αρκεί να αναζητήσουμε κάποια άλλα εργαλεία διερεύνησης της σχέσης της με την πραγματικότητα, πέρα από την αναπαράσταση και την αντανάκλαση.

Στην αναζήτηση αυτή βοηθούν έρευνες της συλλογικής λαϊκής μνήμης. Για την εποχή που μας ενδιαφέρει, έχουμε τις μελέτες δύο ανθρωπολόγων, της Anna Collard και της Riki van Boeschoten, πάνω στη συλλογική μνήμη για τον Εμφύλιο σε αγροτικές κοινότητες.² Τα συμπεράσματά τους ωστόσο έχουν γενικότερη ισχύ: οι μνήμες από τον Εμφύλιο κάλυψαν τις προηγούμενες μνήμες της Αντίστασης, της ΕΑΜικής περιόδου και την αισιόδοξη εμπειρία των λαϊκών θεσμών. Ενώ η περίοδος της Αντίστασης αποτελεί μια ενότητα με την προπολεμική δεκαετία του '30, ο Εμφύλιος σηματοδοτεί μια βαθιά τομή και καθιστά ασυνεχές το παρελθόν με το παρόν. Οι αλλαγές που έφερε ήταν τόσο δραστηκές –αλλαγή των καλλιεργειών, ανακατανομή του πληθυσμού, αλλαγή του οικιστικού περιβάλλοντος, μεγαλύτερη εξάρτηση από το κράτος– που προκάλεσαν άμεσα ένα τεράστιο πρόβλημα ταυτότητας, τόσο σε

συλλογικό όσο και σε ατομικό επίπεδο. Η εξάρτηση από την εξουσία, η αυτολύπηση και ο φόβος οδήγησαν πολλούς ανθρώπους στη σιωπή και την απώθηση της ίδιας της συγκλονιστικής τους εμπειρίας.

Άλλοι μελετητές της λαϊκής μνήμης βεβαιώνουν πως η δυσκολία που συναντά ένα άτομο στη μορφοποίηση της αφήγησης μιας οδυνηρής εμπειρίας γίνεται πολύ μεγαλύτερη, όταν λείπει η δυνατότητα της συλλογικής επεξεργασίας ή όταν υπάρχει λογοκρισία.³ Στην περίπτωση μας, δυνατότητα συλλογικής επεξεργασίας δεν υπήρχε πουθενά: ούτε φυσικά στον δημόσιο χώρο, ούτε στις κοινότητες της παράνομης ή της εξόριστης Αριστεράς. Εκείνο αντίθετα που διαπιστώνει σ' ένα συνθετικό μελέτημά του για την ιδεολογική επίδραση του Εμφύλιου ο Κωνσταντίνος Τσουκαλάς, είναι ένα τεράστιο χάσμα, μια χαώδης αντίθεση ανάμεσα στον επίσημο ιδεολογικό λόγο και στη βιωμένη εμπειρία των απλών ανθρώπων. Αντίθεση ανάμεσα στη βαθύτητα αυταρχική δομή του μετεμφυλιακού κράτους και της δημοκρατικής του επίφασης· αντίθεση ανάμεσα στις φανερές προσπάθειες ομαλοποίησης της οικονομίας και της ζωής και τις κρυμμένες προσπάθειες διαιώνισης της ανωμαλίας.⁴ Πρόκειται για βίαιη επιβολή ενός ανορθολογικού λόγου, που δεν σκόπευε απλώς στην υποταγή άνευ όρων των ηττημένων και των ουδέτερων, αλλά στην πλήρη παραμόρφωση της εμπειρίας τους.

Τα παραπάνω μας βοηθούν πιθανόν να δικαιολογήσουμε την σχετικά περιορισμένη, ποσοτικά και ποιοτικά, πεζογραφική παραγωγή που αναφέρεται στην Αντίσταση. Οι μνήμες από την Αντίσταση «χωνεύτηκαν» μέσα στις μνήμες του Εμφύλιου, ενώ παράλληλα

οι συνθήκες της μετεμφυλιακής περιόδου ωθούσαν σε μια επώδυνη σιωπή. Έχει ενδιαφέρον στο σημείο αυτό να παρατεθεί μια άποψη που εξέφρασε το 1964 ο Δημήτρης Χατζής για την πεζογραφία της Αντίστασης. Υποστήριξε πως, έτσι όπως δημιουργήθηκαν οι μεταπολεμικές συνθήκες, η Αντίσταση δεν μπορούσε να θεωρηθεί μια ιστορική περίοδος που έκλεισε: *«Η Αντίσταση έχει τη συνέχειά της στο Δεκέμβρη και τον Εμφύλιο πόλεμο, οι προεκτάσεις της φτάνουν ως τα σήμερα. Γι' αυτό, μια πεζογραφική σύνθεση που θα άρχιζε με την Αντίσταση, αναγκαστικά θα έφερνε τον συγγραφέα στην ανάγκη να ευρύνει το θέμα του πέρα από την Αντίσταση, σε μια γενικότερη θεώρηση των ελληνικών πραγμάτων. Ακριβώς αυτή η γενικότερη θεώρηση είναι το σημερινό πρόβλημα»*⁵. Για τους λόγους αυτούς, οι πεζογράφοι που τελικά παρήγαγαν έργα που αναφέρονται στην εποχή αυτή είναι ταυτόχρονα και ιστορικοί, στο βαθμό που συμμετέχουν στη δημόσια αναπαράσταση της Ιστορίας ή/και στην κοινωνική παραγωγή της μνήμης. Στην περίπτωση μας είναι μάλιστα οι μόνοι διαθέσιμοι ιστορικοί, αφού και στις δύο πλευρές, την ιστορική μελέτη είχε για τους περισσότερους ανθρώπους αντικαταστήσει ολοκληρωτικά ο ιδεολογικός λόγος ή η σιωπή. Ίσως εδώ να βρίσκεται και η εξήγηση της διαπίστωσης ότι τα περισσότερα και τα καλύτερα πεζογραφήματα γράφτηκαν από συγγραφείς που είχαν πάρει αποστάσεις από τις επίσημες ιδεολογικές ερμηνείες. Αν κάποιος βρισκόταν σε συμφωνία μ' αυτές, δεν υπήρχε λόγος να γράψει ή, αν έγραφε, δεν παρήγαγε κάτι το πραγματικά καινούργιο στο αφηγηματικό επίπεδο. Είναι εξάλλου γνωστό από την ιστορία της κουλτούρας, πως αυτή ακριβώς η νέα εμπει-

ρία, η οποία έρχεται σε αντίθεση με το συνειδητό σύστημα πεποιθήσεων και συμβάσεων, προκαλεί την αλλαγή στις καλλιτεχνικές και λογοτεχνικές μορφές. Όλα αυτά που δεν είναι πλήρως αρθρωμένα και προσλαμβάνονται ως ενόχληση, ένταση, εμπλοκή, συναισθηματική αναστάτωση, μπορούν να γίνουν πηγή σημαντικών αλλαγών στη σχέση σημαινόντων και σημαινομένων, είτε στο επίπεδο της γλώσσας, είτε σ' εκείνο των κοινωνικών και καλλιτεχνικών συμβάσεων.⁶ Αν είναι έτσι, έργα τα οποία εκ πρώτης όψεως φαίνεται να απομακρύνονται από την πραγματικότητα, καθώς δεν αναφέρονται σε συγκεκριμένα ιστορικά γεγονότα και δεν χρησιμοποιούν ρεαλιστικές αφηγηματικές μεθόδους, είναι πιθανόν να δίνουν αρτιότερα τη δομή της αίσθησης της εποχής τους. Τελικά, η πεζογραφία στάθηκε για τους ηττημένους ο χώρος όπου έγραψαν τη δική τους Ιστορία με όποιον τρόπο διέθεταν. Σύμφωνα με τον Peter Uwe Hohendahl, «οι πραγματικές κοινωνικές αντιθέσεις που δεν μπορούν να λυθούν στις παρούσες ιστορικές συνθήκες, απωθούνται σε άλλους χώρους, όπου μπορούν να βρουν φανταστικές λύσεις. Αυτή η διαπίστωση αντιστρέφει τη σχέση ανάμεσα σε πραγματικότητα και λογοτεχνία: αντί να καθρεφτίζει την πραγματικότητα, η λογοτεχνία –ως κοινωνική πρακτική– δημιουργεί ένα πλασματικό ομοίωμα της πραγματικότητας»⁷. Το πρόβλημα επομένως κατά τη γνώμη μου είναι, αφού αποδεχθούμε αυτό το «πλασματικό ομοίωμα», πώς θα το συνδέσουμε ξανά με την «πραγματικότητα», ώστε να γνωρίσουμε και τα δύο καλύτερα.

Με βάση τα παραπάνω, κατέληξα στο συμπέρασμα ότι μια τραυματική και οριακή πραγματικότητα, όπως

ο Εμφύλιος, στο χώρο της λογοτεχνίας γίνεται αντιληπτή καλύτερα από τις συνέπειές της. Η μνήμη συγκρατεί κυρίως την αλλαγή που έχει συντελεστεί και την επίπονη προσπάθεια του υποκειμένου να προσαρμοστεί. Προσανατολιστήκα προς εκείνα τα έργα που δεν μιλούν σχεδόν καθόλου για τα ίδια τα συμβάντα τον καιρό του πολέμου (τα οποία έτσι κι αλλιώς είναι αδύνατον να γνωρίσουμε μέσα από τη λογοτεχνία) αλλά για τις συνέπειές τους μέσα από πολλαπλά υποκειμενικά φίλτρα. Επειδή τέτοια έργα έχουμε αρκετά,⁸ ξεχώρισα δύο που πιστεύω ότι συνδέονται με ισχυρούς δεσμούς: την *Καγκελόπορτα* (1962) του Αντρέα Φραγκιά και την *Καταπάτηση* (1990) του Νίκου Μπακόλα. Τα χωρίζει διάστημα τριάντα σχεδόν χρόνων και αρκετές διαφορές στην τεχνική αλλά, σύμφωνα με την οπτική που ανέπτυξα παραπάνω, συνδέονται και με πολλές ομοιότητες. Μας μιλούν για πράγματα που μόνον η λογοτεχνία μπορεί να καταστήσει ορατά. Ο Εμφύλιος αποτελεί βέβαια ακρογωνιαίο λίθο της σύλληψης, ωστόσο δεν επιδιώκεται καμιά αναπαράσταση της Ιστορίας. Δημιουργούν και τα δύο μια δική τους πραγματικότητα, που αποτελείται από χαρακτηριστές με έντονη υποκειμενικότητα, άρρητα συναισθήματα – αισθήσεις περισσότερο – παρά συνειδητά αρθρωμένο λόγο. Και τα δύο είναι τα λιγότερο μελετημένα έργα των συγγραφέων τους.⁹

Για την *Καγκελόπορτα* εκφράστηκαν από την αρχή ατέλειωτες επιφυλάξεις. Οι ήρωες δεν θεωρήθηκαν αντιπροσωπευτικοί αλλά σχηματικοί, η πλοκή μη πειστική, οι περιγραφές εξαντλητικές, η επιμονή στη λεπτομέρεια κουραστική, ενώ ο Αλέξανδρος Κοτζιάς βλέπει με δυσπιστία μια «απόλυτη εξάρτηση της προσω-

πικότητας των ηρώων από τη διαδικασία της παραγωγής»¹⁰. Το όλο εγχείρημα κρίθηκε υπερβολικά φιλόδοξο για να πετύχει. Τελικώς θεωρήθηκε πως η *Καγκελόπορτα* ήταν περισσότερο μια αναγκαία προετοιμασία του συγγραφέα της προκειμένου να αποστασιοποιηθεί από το βιωματικό φορτίο και να δώσει τα δεσπόμενα χαρακτηριστικά της εποχής στο επόμενο έργο του, το *Λοιμό*, το οποίο θεωρείται το αριστούργημά του και έχει προσελκύσει τη μερίδα του λέοντος της προσοχής των κριτικών.¹¹ Πρέπει να σημειωθεί πως ο Μανόλης Αναγνωστάκης μίλησε τότε «για μίαν άλλη αντίληψη της πραγματικότητας και για τη λογοτεχνική καταξίωσή της [...] που τείνει να μην εκτιμηθεί καθόλου και να προσπεραστεί σαν κάτι το κοινό, το τετριμμένο και σχεδόν αδικαίωτο»¹². Για να καταλάβουμε και να προεκτείνουμε αυτήν την άλλη αντίληψη της πραγματικότητας που υπαινίσσεται ο Αναγνωστάκης, μας χρησιμεύει η έννοια της «δομής της αίσθησης», στην επεξεργασία της οποίας έχει συμβάλει ο Raymond Williams. Πρόκειται για ένα μοντέλο αισθήσεων και αισθημάτων περισσότερο, παρά σκέψεων για παρορμήσεις, αναστολές, συναισθηματικές αποχρώσεις. Το μοντέλο αυτό πάλι, δεν εξαντλείται στο επίπεδο του περιεχομένου, αλλά επεκτείνεται στις συμβάσεις της λογοτεχνικής γραφής. Η δομή της αίσθησης προϋποθέτει μια πραγματικότητα που δεν περιορίζεται στα αρθρωμένα συστήματά της, στην επίσημη ή μάλλον στις επίσημες ιδεολογίες που αναλαμβάνουν να την εκφράσουν. Αποδίδει ακριβώς την απόκλιση του συγγραφέα από τους κυρίαρχους κοινωνικούς χαρακτήρες.¹³ Ο Φραγκιάς βρίσκεται πολύ κοντά στην έννοια αυτή όταν λέει: «Όσο πιο πολύ κοιτάξεις

μια πραγματικότητα, τόσο αυτή η πραγματικότητα σε οδηγεί στη συμβολοποίησή της. Η ίδια η πραγματικότητα, με την έντασή της, συμβολοποιεί ορισμένα στοιχεία της, εάν σ' αυτά επιμείνουμε [...] Τόσο το ρεαλιστικό, όσο και το φανταστικό, το ονειρικό αλλά και το χαώδες, είναι όλα στοιχεία της πραγματικότητας. Ας μην παρασυρθούμε στην άποψη να θεωρούμε ρεαλιστικό μόνον ό,τι βλέπουμε ως φωτογραφία ή ό,τι μπορεί να συνιστά πράξη»¹⁴. Στην *Καγκελόπορτα*, οι χαρακτήρες με το παρελθόν και το παρόν τους, τα γεγονότα που στοιχειοθετούν την πλοκή, ο χώρος και ο χρόνος, όλα συνιστούν μια δομή η οποία παραπέμπει όχι στην Ιστορία, ούτε στην ιδεολογία, αλλά στον τρόπο να αισθάνεται κανείς το περιβάλλον και την ύπαρξή του μέσα σ' αυτό.

Τα παραπάνω λόγια του Φραγκιά εκφράζουν νομίζω και τον συγγραφέα της *Καταπάτησης*, ο οποίος, για αρκετόν καιρό, θεωρούνταν ότι νεοτερίζει μακριά από την πραγματικότητα. Η εισβολή της Ιστορίας, από τη *Μεγάλη Πλατεία* και έπειτα, πείθει ότι αυτή ποτέ δεν απουσίαζε πραγματικά και ότι η αρχική εγκατάλειψη των ρεαλιστικών τεχνικών και η προοδευτική επιστροφή σ' αυτές, σε διάφορους συνδυασμούς, με την έλευση του χρόνου, είναι όψεις του ίδιου νομίσματος: της αναζήτησης της υποκειμενικότητας μέσα στην Ιστορία.

Αν προχωρήσουμε περισσότερο στα κοινά τους στοιχεία, θα δούμε πως και τα δύο μυθιστορήματα αρθρώνονται γύρω από τα ίδια αφηγηματικά μοτίβα, τα οποία, όπως θα προσπαθήσω να δείξω, αποδίδουν μια ορισμένη δομή αίσθησης, που επιτείνεται από την παρέλευση του χρόνου. Οι τίτλοι τους παραπέμπουν σε οριοθέτηση χώρου· ο χώρος αυτός δεν είναι άλλος από

το χώρο της προσωπικής εμπειρίας και της μνήμης, που αδυνατεί να διαφυλάξει *η καγκελόπορτα της αυλής* και που τελικώς *καταπατείται*, τριάντα χρόνια μετά. Είναι σύνθηρες στη λογοτεχνία, αλλά τελευταία και στη θεωρία της ιστοριογραφίας, η εμπειρία να γίνεται κατανοητή ως «χώρος». Τούτο γίνεται γιατί οι εμπειρίες των παρελθόντων ετών νοούνται συγκεντρωμένες σε μία ολότητα, στην οποία πολλά χρονικά στρώματα είναι ταυτοχρόνως παρόντα χωρίς να είναι διακριτή η χρονική τους αλληλουχία. Η εμπειρία είναι πολύ δύσκολο να καταταχθεί χρονικά, αν και πότε-πότε ξεπηδούν στη μνήμη ορισμένες χρονολογίες. Η κατανόηση επομένως της εμπειρίας ως *χώρου* είναι ένας τρόπος να αποδοθεί η έντονη παρουσία και ο καθοριστικός ρόλος του παρελθόντος πάνω στο παρόν.¹⁵

Πράγματι, το παρελθόν, με τη μορφή των ιστορικών εμπειριών, παίζει καθοριστικό ρόλο και στα δύο μυθιστορήματα. Η προσωπικότητα των ηρώων και τα συμβάντα της πλοκής είναι κατανοητά στο πλαίσιο ενός ιστορικού συνεχούς, που περιλαμβάνει εμπειρίες της Κατοχής, της Αντίστασης και του Εμφύλιου. Οι ιστορικές αυτές εμπειρίες, που συμπίπτουν με τη νεανική ηλικία των ηρώων (αλλά και των συγγραφέων), σφραγίζουν τη νοοτροπία και τα αισθήματα των χαρακτήρων ανεξίτηλα· πουθενά δεν φαίνεται αυτό εντονότερα, απ' ό,τι στη σφαίρα της ερωτικής εμπειρίας. Η συμπλοκή του έρωτα και της Ιστορίας είναι από τις πιο ισχυρές συμπλοκές στο μυθιστόρημα γενικά, και δεν θα μπορούσαν να αποτελούν εξαίρεση τα δύο μυθιστορήματα που εξετάζουμε.¹⁶ Εννοώ πως οι ερωτικές εμπειρίες της νεότητάς τους, καθώς συνέβησαν κατά τη συγκεκριμένη, ταραγμένη ιστορική εποχή, μεγιστο-

ποίησαν τη σφραγίδα τους πάνω στους χαρακτήρες και, μέσα από το κάτοπτρο της μνήμης, πολλαπλασίασαν τα είδωλά τους στα κατοπινά χρόνια. Στην *Καταπάτηση*, η αίσθηση αυτή για τον έρωτα παρουσιάζεται πιο πολύπλοκη, επεξεργασμένη και τραγική, καθώς βαθαίνει με το πέρασμα του χρόνου: οι ερωτικές αναζητήσεις του κεντρικού ήρωα, του Δημήτρη, σημαδεύονται από την αυτοκτονία της αδελφής του, που οφειλόταν σ' ένα κράμα ερωτικών και πολιτικών αιτιών. Δυο γυναικείοι χαρακτήρες αποτυπώνουν, κυριολεκτικά στο σώμα τους, τις συνέπειες του Εμφύλιου. Επίσης, ολόκληρη η υπόσταση της Ισμήνης στην *Καγκελόπορτα* καθορίζεται από την απουσία του καταδικασμένου σε θάνατο αγαπημένου της, ενώ η ανεπιθύμητη εγκυμοσύνη και η αυτοκτονία της Αντιγόνης στην *Καταπάτηση* οδηγεί την ίδια αίσθηση σε ακραία όρια έντασης.

Ο αφηγηματικός καμβάς πάνω στον οποίο υφαίνεται η πλοκή και στα δύο μυθιστορήματα είναι η επίπονη προσαρμογή των υποκειμένων σε σκληρές, άξενες συνθήκες, που στην *Καγκελόπορτα* ορίζονται και με οικονομικούς όρους.¹⁷ Η προσαρμογή αυτή σημαδεύεται από απώλειες που λειτουργούν καθοριστικά για τη δομή των μυθιστορημάτων. Η *Καγκελόπορτα*, από την απώλεια της ελευθερίας του Άγγελου στο κεντρικό αφηγηματικό νήμα, αλλά και πολλές άλλες μικρότερης αφηγηματικής σημασίας απώλειες (όπως ο θάνατος του πατέρα του Άγγελου, η φυγή της αδελφής του, η έκτρωση της Βαγγελίας, το φιάσκο της επιχείρησης του Ευτύχη), ενώ η *Καταπάτηση* τυλίγεται σφιχτά γύρω από τη μέγιστη απώλεια, τον τραγικό θάνατο της αδελφής. Η *Καγκελόπορτα* απλώνεται οριζο-

ντίως, συγκροτώντας τη δομή της αίσθησης από ανθρώπινες ψηφίδες, ενώ η *Καταπάτηση* βαθαίνει καθέτως, επιτείνοντας την ίδια δομή αίσθησης.

Στο σημείο αυτό έχουμε ήδη φτάσει στις διαφορές τους. Η χρονική απόσταση που χωρίζει τα δύο έργα δίνει ένα χρονικό βάθος, το οποίο εκφράζεται στη συνθετότερη αφηγηματική τεχνική της *Καταπάτησης*, ενώ η *Καγκελόπορτα* μένει στη συγχρονία. Κατά κάποιον τρόπο, στην *Καταπάτηση* βλέπουμε την ολοκλήρωση ψυχικών διεργασιών που ξεκινούν στην *Καγκελόπορτα*. Η ολοκλήρωση αυτή απαιτεί αφηγηματικές τεχνικές που να περιελίσσουν το συναισθηματικό φορτίο γύρω από έναν άξονα, ώστε να επιτείνεται συνεχώς η ένταση και να δικαιολογείται, εν τέλει, η κορύφωση της καταπάτησης. Μετά από αρκετές δεκαετίες, ο Μπακόλας με το μεγαλοφυές εύρημα της καταπάτησης του παρελθόντος, του εσωτερικού χώρου, της εμπειρίας, συμπύκνωσε τη δομή της αίσθησης όλης της μετεμφυλιακής εποχής.

Η *Καγκελόπορτα* και η *Καταπάτηση* ορίζουν χρονικά δύο ακραία όρια στην πεζογραφία για τις συνέπειες του Εμφύλιου. Και, ας μου επιτραπεί να παίξω με τις λέξεις, αν η *καγκελόπορτα* ήταν πραγματική, και όχι λογοτεχνική, η *καταπάτηση* δε θα γινόταν.

Στη συζήτηση για τη σχέση ιστορικής πραγματικότητας και πεζογραφίας, η έμφαση ως τώρα δινόταν είτε στην αποκλειστικά μυθοπλαστική ιδιότητα της πεζογραφίας, η οποία ενδόμυχα θεωρούνταν μειονέκτημα, είτε στην κατά μέτωπο αφηγηματική επίθεση στην καρδιά του ιστορικού γεγονότος, η οποία φοβάμαι ότι, κατά παράδοξο τρόπο, δεν δημιουργεί την εντύπωση

της αλήθειας. Αν εγκαταλείψουμε ωστόσο την ψευδαίσθηση της εκ των προτέρων γνωστής ιστορικής πραγματικότητας και δούμε την πεζογραφία ως κοινωνική πρακτική που συμβάλλει στη μορφοποίηση, μέσω της αφήγησης, των ιστορικών εμπειριών, θα καταλήξουμε ότι τα έργα με το υψηλότερο ποσοστό μυθοπλασίας, που εδράζονται στην περιφέρεια της Ιστορίας και εστιάζονται στην υποκειμενικότητα, μας φέρνουν κοντύτερα στη δομή της αίσθησης μιας παρελθούσας εποχής, το μόνο ρεαλιστικό αίτημα που μπορούμε να προβάλουμε, νομίζω, στη λογοτεχνία.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Αυτό φαινόταν να ελπίζει λ.χ. ο Αλέξανδρος Κοτζιάς στο άρθρο “Μεταπολεμικοί πεζογράφοι”, στο *Η μεταπολεμική πεζογραφία*, τ. Η΄, Σοκόλης, Αθήνα 1988, σ. 389. Αναδημοσίευση από το περ. *Γράμματα και Τέχνες*, τχ. 55 (Απρ.-Ιούν. 1988).
2. Η Anna Collard, “Investigating Social Memory in a Greek Context” στο *History and Ethnicity*, Routledge, Λονδίνο 1989, σσ. 89-103, έκανε έρευνα στην περιοχή της Ευρυτανίας, ενώ η Riki van Boeschoten, “Οι αγρότες και το ΚΚΕ: Λαϊκός Κομμουνισμός στην περίοδο της Αντίστασης και του Εμφυλίου”, περ. *Τα Ιστορικά*, τχ. 21 (Δεκ. 1994), σσ. 365-390 και *Το Βήμα*, 4/12/94 (αφιέρ. “Νέων Εποχών” στα Δεκεμβριανά), έκανε την έρευνά της στην περιοχή των Γρεβενών.
3. Πολύ σημαντικό για τη λαϊκή μνήμη είναι το μελέτημα των Richard Johnson και Graham Dawson “Popular Memory: Theory, Politics, Method”, στο *Making Histories. Studies in history – writing and politics*, Centre for Contemporary Cultural Studies, University of Birmingham, εκδ. Hutchinson, Λονδίνο 1982, σσ. 205-252.

4. Κωνσταντίνος Τσουκαλάς, “Η ιδεολογική επίδραση του Εμφυλίου Πολέμου”, στο *Η Ελλάδα στη δεκαετία 1940-1950. Ένα έθνος σε κρίση*, Θεμέλιο, Αθήνα 1984, σσ. 561-594.
5. “Η πρώτη διάλεξη του Επιστημονικού Ομίλου. Ένα σύντομο διάγραμμα ιστορίας της πεζογραφίας μας”, *Λαϊκός Αγώνας*, 12/12/64. Αναδημοσίευση στο: Νίκος Γουλανδρής, *Βιβλιογραφικό μελέτημα (1930-1989) Δημήτρη Χατζή*, Γνώση, Αθήνα 1991, σσ. 574-575.
6. Βλ. Raymond Williams, *Politics and Letters, Interviews with New Left Review*, Verso, Λονδίνο 1981, σσ. 164-169.
7. Peter Uwe Hohendahl, “The Institution of Literature”, εισαγ. στο *Building a National Literature. The Case of Germany, 1830-1870*, Cornell University Press, 1989, σ. 23.
8. Θα ανέφερα πρόχειρα, Αντρέα Φραγκιά: *Άνθρωποι και σπίτια* (1954), Δημήτρη Χατζή: *Το διπλό βιβλίο* (1976), Άλκης Ζέη: *Η αρραβωνιαστικιά του Αχιλλέα* (1987), Αλέξανδρου Κοτζιά: *Ιανουάριος* (1987).
9. Για την *Καγκελόπορτα* γίνονται κάποιες παραπομπές παρακάτω. Για την *Καταπάτηση* γράφτηκαν δύο μόνον κριτικές: Σπύρος Τσακνιάς, *Η Λέξη*, τχ. 102 (Μάρτ.-Απρ. 1991), σσ. 335-339, και Βαγγέλης Χατζηβασιλείου, *Εντευκτήριο*, τχ. 14 (Μάρτ. 1991), σσ. 87-88.
10. Α. Κοτζιάς, Βιβλιοκρισία της *Καγκελόπορτας* στην εφημ. *Μεσημβρινή* και τώρα στον τ. *Μεταπολεμικοί πεζογράφοι*, Κέδρος, Αθήνα 1982, σσ. 174-175. Άλλες κρίσεις για το βιβλίο βλ. στην ανθολόγηση που κάνει ο Τάκης Καρβέλης στον τ. Η΄ της ανθολογίας *Η μεταπολεμική πεζογραφία*, ό.π., σσ. 30-35.
11. Αλ. Αργυρίου, Εισαγωγή στον Α΄ τ. της ανθολογίας *Η μεταπολεμική πεζογραφία*, ό.π., σ. 429. Και ο Αλ. Κοτζιάς θεωρεί το *Λοιμό* το καλύτερο έργο του Φραγκιά, ό.π., σσ. 180-181. Είναι χαρακτηριστικό πως στη συζήτηση για την πεζογραφία που δημοσίευσε το περ. *Το δέντρο*, τχ. 66 (Ιαν.-Μάρτ. 1992), σσ. 7-29, ρωτούν τον Φραγκιά αποκλειστικά για το *Λοιμό*.
12. Μ. Αναγνωστάκης, “Η *Καγκελόπορτα* του Αντρέα Φραγκιά – Μια σύγχρονη μαρτυρία κι ένα έργο”, περ. *Εποχές*,

- τχ. 6 (1963) και τώρα στον τ. *Τα Συμπληρωματικά*, Στιγμή, Αθήνα 1985, σσ. 117-123. Το παράθεμα σ. 122. Και ο Δημήτρης Ραυτόπουλος ήταν πολύ θετικός απέναντι στην *Καγκελόπορτα*, βλ. “*Καγκελόπορτα*. Μια μεταπολεμική Ορέστεια”, στο *Οι ιδέες και τα έργα*, Δίφρος, Αθήνα 1965, σσ. 150-154.
13. Raymond Williams, *Κουλτούρα και Ιστορία*, εισ., μτφρ. Βενετία Αποστολίδου, Γνώση, Αθήνα 1994, σσ. 325-335.
  14. *Το δέντρο*, ό.π., σ. 16, 26. Βλ. και την αντίθετη άποψη του Στρατή Τσίρκα για το ίδιο θέμα, “Συζήτηση για τη νεοελληνική πραγματικότητα και την πεζογραφία”, περ. *Συνέχεια* (Ιούν. 1973). Αναδημοσίευση στον τ. Η΄ της ανθολογίας *Η μεταπολεμική πεζογραφία*, ό.π., σ. 333.
  15. Βλ. Reinhart Koselleck, “Space of Experience and Horizon of Expectation: Two historical categories”, στο R. Koselleck, *Futures Past*, MIT Press, 1985, σσ. 267-288.
  16. Βλ. και Βαγγέλης Χατζηβασιλείου, “Ανάμεσα στην ιστορία και στον έρωτα. Μια επισκόπηση στο πεζογραφικό έργο της γενιάς του ’60”, περ. *Το Τέταρτο*, τχ. 34 (Φεβρ. 1988), σσ. 33-35.
  17. Βλ. Σπύρος Τσακνιάς, “Σχόλια στην πεζογραφία του Αντρέα Φραγκιά”, στο *Ετερώνημα*, Νεφέλη, Αθήνα 1987, σ. 160.